

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНІ ПІСНІ

Віктор Давидюк

Поява цієї статті спричинена кількома обставинами. Перша і найголовніша - підготовка академічного фольклористичного словника, над яким працює Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Хочеться, щоб на початку нового століття українська фольклористика не тільки акумулювала всі здобутки попередніх десятиліть, а й зуміла обійти хоча б більшість із тих недоречностей, які закралася внаслідок адаптації української термінології до аналогічних російських термінів, яка найчастіше відбувалася методом звичайного калькування. Серед таких недоречностей - несприйнятні для українського слуху трудові пісні.

Утилітарні функції цього жанру ще на початку ХХ ст. описав Ю. Карський, відомий своїми фундаментальними дослідженнями побуту й традиційної культури білорусів. Згодом вони були озвучені В. Анічковим. Український відповідник "трудова пісня" в 1958 р. увійшов до підручника "Українська уснопоетична творчість". Надалі про цей жанр забули, і всі пісні, якими супроводжувалися різні види сільськогосподарських робіт, відносили до календарно-обрядових. Спочатку серед них з'явилися жнивварські, а потім цей перелік поступово приростав косарськими, гребецькими, ягідними, пастушими піснями і навіть піснями до полоття.

Та якщо жнива супроводжуються хоч якимись обрядами, то решта різновидів цих пісень позбавлені навіть натяку на якийсь ритуальний супровід, тобто вони аж ніяк не обрядові.

Про календарність тією ж мірою, що про колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські пісні, також говорити не випадає. Вона залежить не від календаря, а від фенологічних особливостей року. Це стосується всіх сільськогосподарських пісень, у тому числі й жнивварських.

Щодо останніх, то переважна більшість їх має позаобрядовий зміст. Основні мотиви зажинок більше стосуються частування женчиків, ніж самих жнив, жнивні пісні переважно виспівують дражливу та еротичну тему цього процесу, тож недаремно до обрядових Ф. Колеса відносив лише обжинкові пісні. При цьому вчений нагадував, що "обжинкові обряди розпадаються на такі частини: 1) залишають останні незжаті колоски "на бороду" або "козу"; 2) плетуть обжинковий вінець, який несе "княгиня" в супроводі "дружок"; і 3) складають обжинковий вінець із бажаннями до рук господаря". На думку вченого, всі ці обряди поєднуються з піснями, які величають обжинкову "бороду", оспівують плетення вінця і закінчуються закликком женців до господині, щоб готувала їм обід.

Проте навіть таке поєднання цих пісень із зазначеними обрядодіями видається непереконливим. Пісень про завивання "бороди" на хлібному полі в нашій усній традиції не спостерігається, відсутні такі і в давніших збірниках П. Чубинського, В. Милорадовича, В. Гнатюка.

Лише поодинокі обрядові дійства можна помітити у жнивварських піснях, які виконувалися під час обжинок, а саме в тих, де згадується несення вінка господареві:

1. Ой як то нам весело,
Бо ми віночок несемо,
А як будемо в селі,
То буде ще веселій.
2. Котився віночок по полю,
Просився женчикув додому:
- Мої женчики-дивочки,
Возьміте мене на ручки,
Занесіте мене додому,
Положіте мене в стодолу.
Хай у стодолі спочину,
Доки вивезуть на ниву.
Вже я на ниві набувся,
Буйного вітру начувся.

Решта відомих пісень, які виконувалися під час жнив, радше описують процес хліборобської

праці, ніж її обрядовий бік. Тож, мабуть, зовсім не випадково і В. Милорадович, і М. Грушевський розглядали ці пісні як ритмічний супровід до певних занять, і називали їх робочими².

Майже століття тому М. Грушевський скрушно зауважив, що, хоч європейський фольклор цієї тематики скуппульозно проаналізований проф. Бюхером, українських пісень у цьому дослідженні немає зовсім. Тим часом ще в найстарших збирачів українських пісень фігурують такі категорії, як косарські, гребецькі, обжинкові пісні³.

Один із напрямків вивчення цього пісенного масиву М. Грушевський вбачав у з'ясуванні специфіки його ритмічності, що робила поезію конструктивною силою. Таким чином вчений скеровував своїх послідовників здійснити з українськими жнивварськими, косарськими та гребецькими піснями таку ж марудну роботу, яку Бюхер виконав із європейськими, хоч і зауважував, що "з текстуальної сторони наші пісні носять сліди дуже пізнього часу - праці на поміщицьких ланах, на заробітчанських плантаціях", тому вважав, що елементи давніших робочих пісень треба шукати "в веснянкових грах і піснях, де згадуються різні господарські роботи"⁴.

І хоч послідовників, на жаль, не знайшлося, напрямок було визначено правильно. Адже якщо брати до уваги пісню "А ми просо сіяли, сіяли", на яку покликається М. Грушевський, то вона ідеальна з ритмічного боку для супроводу процесу сівби. Її десятискладовий вірш, що за допомогою музичного супроводу трансформується в дванадцятиколінний стрій, якнайкраще підтверджує думку, що перш ніж перейти на забаву при паруванні молоді вона добре послужила справі конструювання робочого ритму хлібороба-сіяча:

А ми просо сі-і-яли, сіяли-и,
Ой дів Ладо сі-і-яли, сіяли-и.

Дещо твердіший, а тому коротший для придиху, ритм косарської пісні "Гей нуте, косарі".

Ге-е-й нуте, косарі,
Хоч не рано почали,
Хоч не рано почали,
Та немало утяли.

Її семискладовий вірш, який ділиться на 2 коліна (4+3) також повністю відповідає ритмові косарської праці.

Таким чином, думка В. Анічкова про те, що сучасні йому пісні майже зовсім не служать мускульному і психічному піднесенню, а отже цілком відрізняються від тих пісень, що їх співали під час роботи далекі предки, не витримує критики, принаймні на матеріалі українському.

До хибної думки, що сучасна людина керує своєю енергією не через пісні, і що в цьому їй пісня майже не потрібна, В. Анічкова, очевидно, привела та обставина, що на початку ХХ ст. в ролі так званих трудових пісень використовувалися інші жанрові різновиди, в яких згадувалися ті чи інші господарські заняття. Для прикладу, в українському фольклорі при вибиранні льону могли однаковою мірою виконуватися рекрутська "Ой у полі, полі зелененькім", де другим рядком - "там дівчина брала льон", і балада "Ой у полі зелененькім", яка продовжується словами "брала вдова льон дрібненькій", і інша балада "Ой чиє то сіно" зі словами "виряджала мати сина у солдати, молоду невістку - зелений льон брати". Тільки ж жодна з цих пісень не виконувалася у процесі праці, хіба що на відпочинку чи по дорозі додому.

Пісні до роботи - це зовсім інші пісні. Для жанрового визначення, в першу чергу, придатні ті з них, у яких змальовано сам процес роботи. Переважно зі словами "ой полю, полю", "берітеся, ягідки", "нуте, нуте до межі" тощо. Найбільший інтерес серед них справедливо викликають жнивварські, оскільки цей вид праці існував задовго до появи коси чи грабель.

Найтипівшим прикладом ритмічної організації пісенного тексту жнивварських пісень можна вважати такий:

Живо, женчики, живо,
Буде ввечері диво,
Буде ввечері диво:
Буде горілка й пиво.

(Зап. у с. Залухові Ратнівського району Волинської області)

Жнися, загоне, жнися,
На мене не дивися.
Я женчик молодейкий,
В мене серпочок малейкий.
Або мене подождіте,
Або мене подождіте.
(Зап. там само)

Обидві наведені пісні з Західного Полісся цінні тим, що відображають процес праці, а отже, можна сподіватися, що й передають природний робочий ритм. Семискладовий вірш з цезурою перед двома останніми складами дуже правдоподібно передає ритм дихання жінців. Перші 5 складів пісні припадають на пряме положення тіла, коли жниця переступає з місця на місце, відбирає пасмо стебел, і лише 2 останні виконуються на видих, коли треба докласти зусилля, щоб вижати відібрані стебла.

Той самий ритм (5+2) спостерігається і в жнивварських піснях із Центральної України.

Ми то, женчики, ми то
Пожали всеїке жито,
А другії лїнівї -
Стоїть жито на нивї.

Отже, наведена ритмічна схема якщо не основна, то одна з основних для пісень, які виконувалися в процесі жнивування. Що ж до пісень, які співалися не в процесі нагинання й розгинання, то вони могли б мати й довші рядки. Візьмемо для прикладу пісню, де відображено кінцевий результат:

Скіко на небї зірочок, (8)
Стико ми нажели купочок. (9)
У полі ночейка зайняла, (9)
Широкая нива втомила. (9)
Не так нива, як гони, (7)
Широкі довгі зағони. (8)
Не так гони гонячи, (7)
Як тиї снопочки носячи. (9)

Як бачимо, кількість складів у кожному з віршів нестабільна, вона коливається від 7 до 9. Проте в семирядковому "не так нива, як гони" точно вгадується та праоснова, на якій відбувалася подальша ампліфікація. Вона ідеально вкладається в структуру (5+2).

У багатьох жнивних піснях невід'ємною частиною їхнього змісту постають еротичні мотиви. Наскільки вони традиційні в сучасних текстах, говорити важко. Хоча те, що відбувалося в кінці жнив в обряді завивання бороди, починаючи з совання за ноги господині і закінчуючи качанням по полю, дуже близьке до прокреативної магії, завдання якої полягало в пробудженні родильної сили землі за аналогією до жіночої родючості. Ці мотиви часто-густо виступають на передній план і в жнивварських піснях в ритуалі несення віночка господареві:

Надягнемо віночок на таку,
Щоб привела хлопця до року.

Не братимемо до уваги ритміку цієї пісні, вона не ідеальна для таких визначень, оскільки різну кількість складів мають навіть два сусідніх вірші. Важливіший сам факт наявності у ній прокреативної магії, яка, в принципі, може бути притаманна хліборобським пісням від найдавніших часів. Що ж до самих текстів цієї тематики, то маємо в своєму розпорядженні такі їхні зразки:

Сиділа пуд гречкою,
Махала хустечкою:
З гаю, хлопчики, з гаю,
Широкий загін маю.
Хто мого снопа зв'єже,

Той зо мною спати леже.
(Зап. в с. Залухові)

Ой ти, дівойко, ой ти,
З козачейком не йди, не йди.
Дівка не послухала,
За гору потрухала.
За гору тонейкая,
З-за гори ровнейкая,
За гору - як дощечка,
З-за гори - як бочечка.
(Зап. там само)

Пудожни мене, Грицю,
Дам тобі паляницю.

Як бачимо, в жнивних еротичних піснях семискладовий вірш домінує також. І навіть у тих небагатьох, причетних до обрядовості, не помітити його неможливо:

Ой як же нам весело,
Ми віночки несемо.
А як будемо в селі,
То ще буде веселій.

Важко не зауважити й інше: незважаючи на семискладовий стрій, у наведеному вірші нема цезур після п'ятого складу, без яких не могла обійтись робоча пісня. І лише передостанній рядок ("А як будемо в селі") завдяки дотриманню цього членування (5+2) витримує генетичні ознаки старого жанру.

Семирядковий вірш іноді проскакує і в інших неробочих жнивварських піснях, як-от:

Ой наш татойко молодий,
Під ним коник вороний.
Їздить по полю гукає,
Женчикув додому скликає.

Загалом же такі пісні, вирвавшись з неволі монотонного жнивварського руху з його усталеним ритмічним малюнком, тяжіють до подовження віршового рядка, тобто до його ампліфікації. Тим-то серед таких пісень добре помітні як восьмискладові, так і дев'ятискладові рядки.

Нарощення восьмого складу найчастіше відбувається в піснях, не пов'язаних з трудовим процесом. Серед них, наприклад, такі, які начебто співаються від імені господині:

Жніте, женчики, // до краю (8)
Я вам пиріжечка украю. (9)
А хто до краю // вижніться, (8)
Тому пиріжечок почнеться. (9)

У такій пісні, як бачимо, пауза для передиху перед останньою фразою необов'язкова. І все ж у двох пісенних рядках після перших п'яти складів традиційно збережено місце для цезури.

Яким чином відбувалася трансформація цих текстів, видно на прикладі такої пісні:

Ой сонца, сонца, // сонайко,
Чом ни заходиш // хутайко?
Дась ти ни було // при наймі,
Шо ни ймали віройке мні.

Ой сонца, сонца, // сонайко,
Заходь, заходь жа // хутайко.
Широка нева // втомила,
Темная ничка // накрила.

(Зап. в с. Доманеві Ратнівського району на Західному Поліссі)

Примітно, що перші п'ять складів майже кожного з рядків цієї пісні ("ой сонце, сонце", "чом ни заходиш", "дась ти ни було", "заходь, заходь же", "широка нива") це закінчені в смисловому значенні фрази. До того ж, вони дуже нагадують ритміку робочих пісень до жаття. Відміна лише в тому, що після цезури, яка передбачається услід за п'ятим складом, у ній наступна фраза не дво-, а трискладова. Та, зрештою, пісня відображає не розпал жаття з його розміреним ритмом, а завершення робочого дня.

Такий же ритмічний малюнок у відомих жнивварських піснях "Котився віночок по полю", "Ой ти, паночку, королю" та ін.

Ритмічна схема 5+3 видає себе і в інших піснях до роботи. Для прикладу - у тих, які виконувалися "в ягодах". На це є дві важливі причини. Перша - збір лісових ягід чорниць, починається невдовзі перед Купалом, а відразу після нього, а часом і водночас, розпочинаються жнива. Таким чином, обидва види пісень співаються в один і той же час, тому і ті, й інші часом визначаються виконавцями як петрівочні. Друга - деякі з пісень тематично підходять як до жнив, так і до збирання ягід. Наприклад:

Наша матюнка // домує,
Нам вечеройку // готує.
А як не буде // готова -
Не ночуватиме // удома,
А ночуватиме // у лісі,
При зеленому // горісі.

На Поліссі цю пісню дівчата співали під час збирання чорниць, хоч два перші рядки відомі й у жнивному контексті. Як бачимо, її ритмічний малюнок такий же, як і у пізніх, неробочих, жнивварських піснях. Але для пісень ягідних він швидше поодинокий факт, ніж закономірність. Збирання чорниць не пов'язане з ритмом. Це хоч і важка, але дуже спокійна і монотонна робота. Дихання вона в усякому разі не утруднює. У таких випадках народна пісня, як правило, надає можливості для вокалізації. Не в останню чергу це відбувається за рахунок розтягування мелодії. Певних ускладнень при цьому набувають і тексти. У таких піснях вони рідко бувають ідеально розміреними. Їхні рядки можуть і мусять мати різну кількість складів. Адже будь-яка вокалізація пісенного складу під час співу в лісі поліпшує звучання.

І хоч ягідні пісні не дуже залежать від робочого ритму, все ж розглянемо ті із них, де згадується процес праці. Як правило, вони коротенькі і рідко виходять за межі чотиривірша (катрена) з паралельним римуванням. Маємо в своєму розпорядженні всього декілька таких текстів:

Берітеся, ягудойки, із листям, (11)
Бо я йду додому з користю. (9)
Берітеся всі ягудойки із бору (12)
Бо я йду додомойку вже скоро. (10)
(Зап. у с. Забродах Ратнівського району)

Ой бирітеся, ягодойки, всі-всенькі (12)
Щоб ми йшли додому веселейкі. (10)
Ой бирітеся, ягодойки, з витками, (12)
Щоб ми йшли додому із ягодками. (11)
(Зап. у с. Видраниці Ратнівського району)

Як бачимо, в основу ритмічного строю обох пісень покладено дванадцятискладовий вірш, а 9, 10, 11 складів вказують лише на одне - окремі склади співаються на розспів. Не можна не зауважити ще одну особливість: хоч ритміка текстів цих пісень досконалістю не відзначається, у кожному із пісенних рядків, за винятком другого й четвертого у другій пісні, передбачено місце для цезури перед трьома останніми складами. Та й ключова фраза "ой бирітеся" виділяється від "ягудойки" як ритмічно, так і інтонаційно. Тож, видно, маємо справу з ритмомелодикою, яка з повним правом може вважатися похідною від жнивварських пісень, де склад 5+3 основний.

Дванадцятискладовий вірш серед ягідних домінує і в неробочих піснях:

Ой гукну, гукну - нехай почує,
Ха-ай для мене вичероньку готує.
Ой гукну, гукну - нехай літи дочуває,
Ха-ай для мене вичеру наливає.
- Ой іди, до-оню, аби дужа-здорова,
Бо вже для тебе вичеронька готова.
- Ой їж же, мати, що ти там наварила,
Вже мені твоя вичеройка немила.

Той самий склад і в пісні, де звучить мотив прощання з бором:

Ой надобрануч, боройку, надобрануч,
Повибирали усі ягодке пануч.
Тобі, боройку, - віттячко, коріннячко,
Мені, боройку - [солодке насіннячко].
Тобі, боройку, - ягудойке родети.
Мені, боройку, - по ягодки ходети.

Загалом ягідні структурно не відрізняються і від петрівочних пісень, хоч тема й інша. Петрівочні - про очікування милого, про недалеке прощання з родиною. Для ягідних ці теми чужі. Та польові матеріали переконують у тому, що співали "в ягодах" і петрівочних пісень, особливо таких, які ні складом, ні мелодією від ягідних не відрізнялися:

- Ой мати, мати, ти порадойка в хати,
Порадь же мені, як нелюба назвати.
- Ой сідай, доню, за тисовойким столом,
Назви нелюба сивейким соколом.

Часом шлюбна тема, притаманна петрівочним пісням, переплітається із темою збирання ягід, а тому чітко визначити жанрові рамки такої пісні і взагалі неможливо. Особливо це стосується новіших зразків.

Пісні до полоття хоч виконуються і не водночас із ягідними чи петрівчаними, але ритмічно вкладаються у той-таки дванадцятискладник.

Ой полю, полю, мні полоття ненащо -
По-о-любила ста-арого ледащо.
По-о-любила старого з бородою,
А він не хоче говорити зо мною.
Його борода - як на вулиці сміття,
А моє личко - як на калині віття.
(Зап. у Гірниках Ратнівського району)

Якщо ж розбити вірші цієї пісні на фрази, то всі вони легко вкладаються в схему 5+4+3, відому з ягідних пісень. Така відповідність може мати лише одне пояснення. Пісні на одну й ту саму мелодію виконувалися лише в той самий час. Можливо, тут ще потрібно зважати, що саме полосося. На жаль, у самих фольклорних текстах інформації про це обмаль. Із традиційних хліборобських культур полоти лише просо. Ця операція припадала на другу половину червня, тобто якраз на той же час, коли дозрівали й чорниці.

В одній з пісень таки вдалося знайти згадку про те, що саме поле її героїня:

По-о-лю-у я льоночок зелененький,
Прийшов до мене ко-о-зак молоденький.
Став він у мене дороженьки питати,
Я-а не знала, що йому відказати.
- Я-а, козаче, не з тутешнього краю,
Я тут і сама дороженьки не знаю.

Полоття льону в цій пісні в'яжеться з петрівчаними мотивами парубоцького блюду та звідництва. Тож навіть не уточнюючи календарних термінів цього господарського заняття, можна

встановлювати, що описана в пісні подія відбувається в розпал літа, на який випадає й виконання петрівчаних пісень, і збирання ягід, від якого поступово переходять і до жнив.

Цього, вважаємо, цілком достатньо для пояснення домінанти дванадцятискладового пісенного рядка для всіх трьох видів наведених пісень. Та не зайве буде довести не випадковість і непоодинокість поєднання полільних мотивів із шлюбними подібно до того, як це властиво для пісень жнивварських. Єдине, чим вони відрізняються, то це тим, що розвиток любовних стосунків у жнивварських піснях перебуває на вищому рівні, ніж у піснях полільніцьких, а отже, календарно останні мусили випереджати процес жнив. Так, чільною темою пісень до полотна є тема поголосу:

Ой полю, полю, а вже ручейки болять,
Ой що на мене вражі люди говорять.
Ця тема відома і з ягідних пісень:
Ой Боже, Боже, коли той вечор буде,
Коли на мене наговораться люде?
Нехай говорять, як у ліси на вовка,
Нехай їм болить сердейко ще й головка.

І в тих, і в тих піснях, схоже, основною причиною наговору є ледачкуватість дівчини, яка усвідомлює марність своїх старань у зв'язку з можливим скорим заміжжям:

Ой полю, полю, а поління ненащо,
Вже зробилася я велике ледащо,
- так характеризує свій стан сама героїня пісні.

Про те, чим закінчується цей стан душевного самозаглиблення, співається в наступному сюжеті:

Ой полю, полю, а там вовк за горою,
Ой вийди, мати, до вовка з коцюбою.
Ой вийшла мати до вовка з коцюбою,
А вовк за дочку - та й поніс у дуброву.

Вовк у таких піснях ототожнюється з парубком-викрадачем, про що свідчать інші пісні весняно-літньої тематики. Отже, тема полотна така ж нероздільна з нетривалими шлюбними мотивами, як і в ягідних піснях.

Спостереження над ритмікою та тематикою наведених пісенних текстів схиляють до думки, що їх слід розглядати як один жанр. Схожість у них просто разюча. Чи є відмінності? Звичайно, є. Але вони скоріше регіонального плану. Так, скажімо, слобожанські та закарпатські жнивварські та косарські пісні можуть мати свої оригінальні ритмічні повороти.

Ой на горі, на горі
Кусаються комарі.
Кусають і нас, -
Нам додому час!
І час, і пора
Нам до куреня!

(Календарно-обрядові пісні. - Київ, 1987. - С. 205-206)

Це в слобожанській традиції, де відчувається вплив маршових козацьких пісень. Зрештою, й сама пісня не про роботу, а про те, що час повертатися на вечерю до господаря. Закарпатські пісні, незалежно від часу і нагоди, спираються на коломийковий стрій. Чотирнадцятискладовим віршем тут складаються і косарські та гребовицькі пісні.

Щодо останніх, то слід звернути увагу на ще одну їхню особливість. Робочих гребовицьких пісень не існує, тобто в жодній із них не згадується сам процес громадження сіна. Більшість із них, судячи зі змісту, співалася по дорозі додому. По кількості вживання ритмічних моментів такі пісні переважають і жнивварські, і косарські, і ягідницькі, і полільніцькі. А тематично в них теж частіше, ніж в усіх згаданих, звучить тема праці на пана. Все це дає підстави вважати їх пізними за походженням.

Найдавнішою ритмічною схемою усіх українських робочих пісень, очевидно, слід вважати

5+2. По-перше, вона спостерігається у всіх без винятку різновидах, по-друге, на ній тримаються всі обрядові тексти. Як правило, вони закріплені за жниварськими піснями, інші види праці обрядово не підкріплені. Візьмемо хоча б для прикладу таку обжинкову пісню:

Ой ниво, наша ниво,
Верни нам нашу силу!
Ми на тобі жели,
Силоньку положили.

Відповідники її ритмічного складу можна знайти й серед купальських, і серед весільних пісень, і серед гуцульських ладканок до худоби. Все це - докази давності цього ритму. Його перше п'ятискладове коліно - це максимально, що можна витримати на першому подиху, другий двоскладовий відрізок мелодії дає можливість короткого перепочинку перед наступним п'ятискладовим. Під час праці така розміреність набувала критичного значення.

Отже, щодо робочих пісень українського народу, то всі вони виростили на ритмомелодиці обжинкових, які, в свою чергу, виявляють залежність від родинно-обрядових пісень, переважно весільних. Тому особливо давніх серед цих пісень шукати, очевидно, не слід. Тільки цим можна пояснити і розмаїтість ритмічних схем у межах одного жанру.

І останнє питання, яке стосується даної теми, - термінологічне. Трудові пісні, як термін, для української мови визначаються лише застарілим коренем труд. Він зберігається в українському труднощі. Але замість колишнього загальнослов'янського труд в українській мові сьогодні вживаємо праця або ж ще архаїчніше за труд - робота. Недаремно пісні, які виконувалися до різних видів робіт, і Василь Милорадович, і Михайло Грушевський називали робочими. Проте і робоча пісня, і робоча сила теж сприймаються по-різному, бо коли одна - засіб до праці, то інша тільки його супровід. Пісня до роботи все-таки повинна мати якесь інше звучання, ніж робоча сила. На наш погляд, пісні до різних видів робіт краще було б назвати робітними піснями. Робітну пісню з жодним іншим поняттям поставити в один ряд споріднених слів буде неможливо. А отже й можливостей сплутати означальну частину її назви буде менше.

ПРИМІТКИ

1 Колесса Філарет. Усна словесність. - Тернопіль, 1996. - С. 15.

2 Грушевський М. Історія української літератури. - Київ, 1993. - Т. 1. - С. 156-159.

3 Там само. - С. 157.

4 Там само.

5 Там само. - С. 159.

6 Про викрадення дівчини двома або трьома вовчиками йдеться у пісні "Ой була в мене мати-мачуха", аналіз якої подається в "Кроковому колесі" (Київ, 2002. - С. 21-23). В архівних матеріалах вона зазначена як така, що виконувалася перед Великоднем, тобто як постова.